

KIS PÉTER

Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében

A magyar medievisztika megállapítása szerint az Árpád-kor utolsó szakaszát, a tatárjárás utáni fél évszázadot – több más meghatározó jelenség mellett – az arisztokráciának a királyi hatalom rovására történt megerősödése jellemzi, ami végső fokon a tartományúri rendszer létrejöttéhez vezetett. A szakirodalom e tekintetben három elemet tart kiemelkedő fontosságúnak: a területileg összefüggő, zárt uradalmak kialakítása, központjaikban várak felépítése, valamint minél nagyobb számú familiáris szolgálatba fogadása (vagy kényszerítése). Ebből a szempontból a földbirtok (és a vár) elsősorban területek és népeik feletti uralmat, befolyást jelentett és nem jövedelemnövelő tényezőt. A birtokok politikai hatalommá alakításában az egyik legfontosabb lépcsőfok a bírói és adózási *immunitas* megszerzése volt, ami azt jelentette, hogy az ilyen nagybirtokot kiépítők minél több királyi jogkört és hatalmat kaparinthattak meg.¹

Ezek a jellegzetességek, folyamatok esettanulmányok segítségével (is) bemutathatóak. Ebben az esetben, azonkívül, hogy az esztergomi érsekség mint földesúr példája önmagában tanulságos lehet, a feldolgozást az teszi lehetővé és indokolttá, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan viszonylag bőséges forrásanyag áll rendelkezésre, amelynek túlnyomó része régóta feltárt és nyomtatásban hozzáférhető,² továbbá az innen nyerhető adatok térbeli elhelyezése és egyéb

---

¹ FÜGEDI ERIK: Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1986. 115–181.; KRISTÓ GYULA: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. (a továbbiakban: KRISTÓ 1979.) 139–212.; ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. Világosság 1984. 288–293.

² FERDINANDUS KNAUZ et alii: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. (a továbbiakban: MES) I–IV. Strigonii–Bp. 1874–1999.

topográfiai jellegű információkkal való egybevetése is elvégezhető a történeti földrajzi kutatásoknak köszönhetően.³

Bár maguknak az érsek-életrajzoknak a szisztematikus megírása még várat magára, a régi szakirodalomból Knauz Nándor e téren végzett úttörő munkáját mindenképpen ki kell emelni, aki a már idézett okmánytárában a rendelkezésére álló adatokból összeállította az esztergomi érsekek életpályáját.⁴ Ezek közül az utóbbi években Báncsa nb. István *curriculum vitae*jének felvázolása, illetve Lodomér érsek politikai szerepének megvilágítása történt meg.⁵ Jelen dolgozat az 1241 és 1298 között időszak érsekeinek (Báncsa nb. István, Benedek, Türje nb. Fülöp, Benedek, Kán nb. László, illetve Lodomér) birtokgyarapítási és família-szervezési politikáját szeretné bemutatni.

A középkori magyar forrásanyag jellegéből adódóan legjobban a birtokszerzések rekonstruálhatók, de az adatsorok távolról sem hiánytalanok vagy tökéletesen összefüggőek, és azzal a problémával kell szembenézni, hogy az oklevelekben az érsek kezén említett birtok megszerzésének időpontja a legtöbb esetben még megközelítően sem állapítható meg. Mindenesetre az arányokból ki lehet következtetni az érseki territórium terjeszkedésének dinamikáját.

³ GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998. (a továbbiakban: ÁMTF) A birtokok azonosításhoz és lokalizálásához mind az adattárát, mind pedig a térképmellékleteit felhasználtam, ezekre a továbbiakban külön nem hivatkozom.

⁴ A dolgozatban tárgyalt időszak érsekeinek életrajzai: MES I. 349–352., 413–414., 465–469., II. 1–19., 33–39., 99–111.

⁵ István érsek egyházi karrierjéről I. ALMÁSI TIBOR–KOSZTA LÁSZLÓ: Báncsa nb. István bíboros (1205 k.–1270). Életrajzi vázlat. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Historica. Különszám a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) tiszteletére. Szeged 1991. 9–18. Lodomér legfontosabb életrajzi adatait összefoglalta SOLYMOSI LÁSZLÓ: Hospeskváltság 1275-ből. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. KREDICS LÁSZLÓ. Veszprém 1984. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 25. és 60. jegyz.; a XIII. század végi magyarországi rendiség létrehozásában betöltött szerepéről I. GERICS JÓZSEF: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp. 1987. 284–287.; Lodomér törekvéseit az egész korszak politikatörténetébe illesztette SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. História Könyvtár. Monográfiák I. (a továbbiakban: SZÜCS 1993.) 297–347. passim; Lodomér műveltségéről pedig I. SZOVÁK KORNÉL: Lodomér érsek leveleiről. In: Egyházak a változó világban. Szerk. BÁRDOS ISTVÁN, BEKE MARGIT. Esztergom 1991. 141–143.

A vizsgált időszakból mintegy félszáz birtokszerzésről áll rendelkezésre forrás, amelyek lehetővé teszik annak a vizsgálatát, hogy azok milyen módon kerültek az érsekek kezére. Az uradalomnövelés formái nem térnek el a korszakban megszokottól: főleg (királyi) adomány, csere, vásárlás fordul elő. 1241 és 1279 között a birtokszerzések felét a vásárlások teszik ki, 17 birtokra 400 márkát fordítottak.⁶ Jóllehet a magyarországi egyházak Árpád-kori bevételeire csak következtetni lehet a nevezetes III. Béla-kori királyi jövedelem-összeírásból és a XIII. század végi *servitium commune*-listákból, ezek alapján megállapítható, hogy ez az összeg csupán töredékét teszi ki az esztergomi érsek rendelkezésére álló pénzösszegnek.⁷ Ezek ismeretében meglepő, hogy Lodomér idejéből nincs nyoma egyetlen vásárlásnak sem. A birtokok eladói leggyakrabban (kilencszer) köznemesek⁸ voltak, háromszor bárók⁹ (Mödlingi „*Theutonicus*” Sebrét, Csák nb. Domokos, Rátót nb. Domokos), egyszer-egyszer Mária királyné¹⁰ és nógrádi várjobbágyok.¹¹

⁶ RICHARD MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciæ*. (a továbbiakban: CDES) I–II. Bratislavæ 1970–1987. II. 146–147.: Gúg (1245); 219.: Vásárd (1248); 384.: Hatvan (1250); 384.: Chath (1251); 429–430.: Terecske (1255); 443–444.: Szódó (1257); CDES II. 405–406.: Muzsla (1257); MES I. 445–446.: Hakara (1257); CDES II. 450.: Császtó (1260); MES I. 519., 531–532.: Örs és Vadkert (1264–1265); 523–525.: Szalatna, Verbenyc, Zellő (1265); 548–550.: Udvard (1268); 564–565.: Barócs (1269); 572.: Püspöki és Pogony közti sziget (1270); II. 30–31.: Hakara, Hatvan, Lucen, Terecske (1274 előtt).

⁷ 1185-ben 6000 marka (III. Béla emlékezete. Vál., ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC, a képanyagot vál. MAROSI ERNŐ. Bp. 1981. 81–82.), 1300 körül pedig 12000 aranyforint (FÜGEDI ÉRIK: *Uram, királyom*. Bp. 1974. 119.), azaz 3000 marka (a XIV. század eleji átváltásra: HÓMAN BÁLINT: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában* [Bp.] 1921. 91–92.). Mindenesetre az egyéves jövedelem alig több, mint tizedrészét tette ki a 38 év földvásárlásainak összkiadása.

⁸ CDES II. 146–147., 219., 405–406., 450.; MES I. 384–385., 429–430., 443–444., 444–445., 445–446., 523–525.

⁹ MES I. 519., 531–532., 548–550., 564–565., 572.

¹⁰ MES I. 548–550.

¹¹ MES I. 384.

Gyakori volt a birtokcsere is. Összesen 12 alkalommal fordult elő,¹² és itt is feltűnő, hogy ez az út elsősorban Lodomér politikájára volt jellemző (összesen tíz alkalommal), ami a vásárlások hiánya mellé állítva valamiféle pénzhányt valószínűsíthet. Itt elsősorban arra lehet gondolni, hogy Lodomérnak a politikai csatározásokban való, elődeinél aktívabb részvétele okozott többletkiadásokat, de erre közvetlen bizonyíték nincs. Elvileg persze nem zárható ki az sem, hogy a jövedelmek nagy részét nem sikerült behajtani és van is arra adat, hogy megszaporodtak az esztergomi egyház birtokait is érintő hatalmaskodások, illetve, hogy voltak, akik nem fizették be a tizedet, azonban ilyen hosszú (majdnem két évtizedes) időszakra ez sem lehet érvényes, ennek ugyanis maradt volna nyoma a forrásokban.

A cserepartnerek között található a király (IV. Béla)¹³ kétszer, bárók (Bánca nb. Tamás, fivérével: Orbász pozsegai préposttal együtt, János bán és Rátót nb. Domokos)¹⁴ három ízben, egyháziak (az esztergomi káptalan, a veszprémi püspök és a csöti prépost, valamint a heiligenkreuzi apát)¹⁵ háromszor, köznemesnek

¹² MES I. 376–377.: Örsöt Szönyéért (1249); 462.: Szalkát Jenőért (1261); II. 124.: Szőlős és Födemes közti területet Hetényért (1280); 126–127.: Hatvant Levancstelkiért (1280); 171–173.: Farnadot Lócsáért és Porosztolnokért (1283); 182–184.: Billeget Födemesért (1284); Bogdányt Györökért (1287); 248–249.: az esztergomi vízvárosban lévő földeket Örmény mellett lévő földért (1289); II. 353–354.: Búcsot egy Óbuda melletti szigeten lévő erődítményért (1294); II. 368–369., 370–371.: Nyárhídát egy Tolna és 17 Somogy megyei birtokért (1295.); II. 402–403., 404.; SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* (a továbbiakban: Reg. Arp.) I–II. Bp. 1923–1987. 4113. sz.: Tordaskeddit Prácsánért (1297); MES II. 411–412.: Nyárhíd és Kesző közti területet Surányért (1297); II. 413–415.: Udalt és Szakácsit Püspökiért és Velkenyéért (1297).

¹³ MES I. 376–377. (1249); 462. (1261)

¹⁴ MES II. 171–173., 182–184. (1284), 413–415. (1297). Pál fia János bán talán az 1273-ban macsói báni tisztséget betöltött Jánossal azonos (Reg. Arp. 2363., 2371–2372., 2376–2378. sz.), ugyanis az oklevél időpontjában (szlavón) báni címet viselő Kőszegi János apja Henrik volt, Rátót nb. Domokos pedig a III. Andrással szövetséges bárók közé tartozott, tehát Lodomér politikai szövetségésének tekinthető. (vö.: KIS PÉTER: A király híu bárója. Egy magyar előkelő életútja a 13–14. században. In: R. Várkonyi Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. TUSOR PÉTER. Társszerk. RIHMER ZOLTÁN, THOROCZKAY GÁBOR. Bp. 1998. 63–64.).

¹⁵ MES II. 248–249. (1289); 368–369., 370–371. (1295); 402–403., 404.; Reg. Arp. 4113. sz. (1297)

tekinthető személyek pedig öt alkalommal (Szécs nb. Mikó, Hatvaniak, Lékiek, Tengerdiek, Szegiek).¹⁶ Több esetben szemmel látható, hogy a cserét nem egyenlő feltételekkel kötötték meg. 1284-ben János bán minden jogáról lemondott a Komárom megyei Billegben, amit Csák nb. Máté nádor hagyományozott az esztergomi egyházra, Lodomér pedig visszaadta a Nyitra megyei Födemes nevű öröklött földjüket, ami az általuk okozott 100 márkányi kár fejében jutott az érsek kezére.¹⁷ 1295-ben igen komplikált, három felet érintő ügyletet bonyolítottak le: Benedek veszprémi püspök, káptalanja beleegyezésével, lemondott Háros, Födemes, Csót és Kocsola falvakban az őt illető tizedekről a csóti prépost javára, cserébe Lodomértól megkapta Tolna megyében Csátot, Somogy megyében pedig Alsó-Endréd, Békád, Belder, Berej, Csepel(y), Egres, Felső-Endréd, Kereki, Kapol(y), Köp, Köröshegy, Lull(y)a, Nyin, Szamárd, Szár(a)szó, Ugal, Zics birtokokat meg az ott élő népeket, viszonzásként a préposttól megkapta a Komárom és Nyitra megyei Nyárhídat, amely viszont bár nagy kiterjedésű volt („*possessionem ... Narhyd vocatam ... amplam quidem et latam, sed nunc fere habitatoribus destitutam*”), csupán öt „kunyhó” volt található rajta a hatalmaskodók pusztításai miatt („*invalesscentibus iniquis predonum direpcionibus redacta esset solitudinem ita ut vix quinque domuncule, quin potius tuguria vocabulo veriori remansissent in ea*”).¹⁸ Mindezek azt támasztják alá, hogy nem a birtoktól remélhető jövedelem volt a legfontosabb, hanem a birtoklás jelentette uralom.

A birtokgyarapítás leginkább szokványos módját az adományok jelentik.¹⁹ Ezek túlnyomó többsége az uralkodóktól származtak, de a *donatio*k sorát 1251-ben Benedek kalocsai érsek (Báncsa nb. István utóda az érseki székhelyen) nyitja meg, aki az Esztergom melletti Úrkuta nevű földet ajándékozta Istvánnak. Ezek között akad egy sikertelen is: 1295-ben III. András Palástot mint a honti vár

¹⁶ MES II. 124. (1280); 126–127. (1280); 223–224. (1287); 353–354. (1294); 411–412. (1297)

¹⁷ MES II. 182–184.

¹⁸ MES II. 368–369., 370–371.

¹⁹ MES I. 385–386.: Úrkuta (1251); WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. (a továbbiakban: W.) I–XII. Pest–Bp. 1860–1874. III. 200.: Kér (1269); MES II. 49–50.: Gyarmat (1275); Reg. Arp. 2652. sz.: Nempti (1275); MES II. 167–169.: Óny (1283); 186–187.: Bélád (1284); 308–310.: Mocsá (1291); W. X. 27.: Rozsnyó (1291 és minden bizonnyal Rudna is); MES II. 328.: Doborgaz (1292).

földjét ugyan Lodomérnak adományozta, azonban a Palástiak oklevelekkel bizonyították, hogy azt ők vásárolták, illetve kapták IV. Lászlótól.²⁰ Néha nem a föld, hanem a rajta élő királyi népek lehettek fontosabbak: Lodomér 1292-ben engedélyt ad egy pozsonyi várjobbágy-nemzetségnek, hogy az érsek nemes jobbágysai közé álljanak Doborgaz nevű birtokukkal együtt.

Sajátos csoportot alkotnak a kárpótlásként átadott földek.²¹ Itt is 1251-ben fordult elő először, majd jellemző módon 1284 után szaporodnak meg az erre vonatkozó oklevelek, amikor az országot évtizedekig anarchikus viszonyok uralták. Volt olyan eset, hogy maga a király kártalanított, így IV. László, aki a koronázásakor Fehérvárnál a bárói által Fülöp érseknek okozott, 400 márkát kitevő károk fejében adta 1285-ben az esztergomi egyháznak Szakálost. Nem sikerült ilyen módon Visk várát megkaparintani, amelyet a királynak kárt okozó Cseszneki Jakab fiaitól kobzott el III. András és adott Csák fia Jánosnak, de Lodomér oklevelekkel bizonyította, hogy a Csesznieknek neki 437 márka értékű kárt okoztak, ekkor viszont János megfizette ezt, ezért a vár végül az övé lett. Az Árpád-kor utolsó évtizedének anarchikus viszonyai közepette a kárpótlásként megítélt földek birtokba vétele néha nehézségekbe ütközött: 1295-ben Márton alországbíró arra ítélte Hontpázmány nb. Kázmér fiait, hogy adják oda Kéméndet és Bényt az érseknek, két évvel később Kázmér egyik fia, Ugrin csak Kéméndről mondott le Lodomér javára.²²

Több birtokszerzésnél előfordult a tized meg nem fizetése miatt lefoglalt föld, például Léli János esetében, aki Szeg nevű birtokát adta így az érsekségnek („*ratione decimarum, per eum non solutarum archiepiscopatus Strigoniensi assignarat*”), később kiskorú fiainak Lodomér a felét visszaadta.²³ Hasonlóképpen a pozsonyi vár lövői közül való Salamon a 7 ekényi Anja nevű *terra hereditariáját* kötötte le az esztergomi egyháznak 15 márkányi tized-tartozás fejében, amit fia,

²⁰ PALÁSTHY PÁL: A Palástthyak I–III. Bp. 1890–1891. (a továbbiakban: Palásthy) I. 25–26.

²¹ MES I. 386–387.: Csekej (1251); II. 182–184.: Födémcs (1284 előtt); 204–206.: (Szakálos); 223–224.: Györök (1287); 285–286.: Nevelen (1291); 318–319.: Üzbeg (1292); 338–339.: Kemence (1293); Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I/1. Oklevelek 1229–1499. (a továbbiakban: Csáky Okt.) Bp. 1919. 27–29.: Visk (1296); MES II. 410–411.: Kéménd (1297).

²² MES II. 365–368. (1295); 410–411. (1297)

²³ MES II. 176–177.

Mihály válthatott csak vissza 1296-ban, immár kétszeres összegért, a rokonságra hivatkozva („*ratione consanguinitatis*”).²⁴ 1250-ben Tyrna-i György 336 márkányi tartozása miatt összes ottani, nagyszombati háza és földje jutott bírói ítélettel István tulajdonába.²⁵ Jutott föld úgy is Lodomér kezére, hogy a nemes jobbágysai közé önként beállt nemeseknek vagy várjobbágyoknak a birtoka az érsekre szállt, mint a patyai nemesek és a doborgazi várjobbágyok esetében.²⁶ Ide sorolható Sárói Levos, Fülöp érsek *officialisa*, aki Kér nevű vásárolt birtokát csak úgy tudta eladni, hogy a vásárló köteles az érsek *nobilis iobagiorum* között szolgálni.²⁷ Akadt példa az érsek által elkövetett hatalmaskodásra is: Márton garamszentbenedeki apát a zobori konvent előtt tiltakozott, hogy Fülöp az apátság több birtokát lefoglalta, s ezek egy részét ugyan visszaadta, de más részüket (Kakat felső részén 10 *mansio* hajóst, Udvardból 40 ekényi földet és az apát *curiáját*, továbbá Bars megyében Nemptit, Szöllőst, Csejkőt és Berzencét) viszont nem.²⁸ Ez a módszer nem volt idegen Báncsa nb. Istvántól sem, aki a Zellői nemesektől foglalta el Szalatnát, Zellőt és Verbenyét, amiket végül utóda, Fülöp vásárolt meg. Perben egyezett meg Fülöp később Rátót nb. Domokossal is István ifjabb király előtt a kettőjük birtoka (Püspöki, illetve Pogony) között, a Sajóban lévő szigetről, amit végül az előbbi 5 márkáért megvett.²⁹ Határviták után osztották fel egymás közt Benedek érsek és a lerkési „csolnakos”-ok (*colnacearius*) a Duna–Garam-torkolatnál fekvő Hortot.³⁰

---

²⁴ W. V. 158.

²⁵ MES I. 382–383.

²⁶ MES II. 177–178.: Patya (1284); II. 328.: Doborgaz (1292).

²⁷ MES I. 589.

²⁸ MES I. 613–614., 614–615. Az oklevél kritikájára vonatkozó véleményeket l. a 40. lábjegyzetben.

²⁹ MES I. 523–525.: Szalatna, Zellő, Verbenye (1265); 572.: Pogony és Püspöki között lévő sziget (1270).

³⁰ MES I. 460–462.

A birtokszerzések típusainak megoszlása az alábbi táblázatban foglalhatók össze:

Érsek	Vásárlás	Cserc	Adomány	Kárpótlás	Egyéb	Összesen
Báncsa nb. István	4	1	1	1	0	6
Benedek	5	1	0	0	0	6
Türje nb. Fülöp	8	0	1	0	6	15
Kán nb. Miklós	0	0	0	0	0	0
Benedek	0	0	2	0	0	2
Lodomér	0	12	6 (7)	4 (6)	2	23 (26)

Az összes típusnál kidomborodik a birtokszerzéseknek néha az oklevelek által külön is hangsúlyozott motívuma: az egyes birtoknak az érsek többi földjéhez való közelsége, esetleg azokkal való szomszédsága vagy akár az azokba való „beékelődése”.³¹ IV. László egyik adománya csak annyi magyarázatot fűz a birtokhoz, hogy az szükséges és hasznos az esztergomi egyház számára („*terram ... Nempty vocatam considerantes utilem et necessariam ecclesie nostre Strigoniensis, simul cum terris eiusdem ecclesie in comitatu Borsiensi existentem*”).³² Néha a cserébe adott birtoknál is hasonló az indok, nevezetesen túl messze van az érsek számára, így Lodomér 1295-ben a veszprémi püspökkel és a csúti préposttal lebonyolított cserénél az elpusztított Nyárhíderért 18 birtokot adott, mert azok bár számosak és eléggé hasznosak, de a köztük lévő távolság és a hatalmaskodók miatt kevés hasznót hoz („*possessiones archiepiscopales, in Symigiensi et Tholnensi comitatibus, licet lautas, plures et satis utile ... tamen propter interposita terrarum spacia satis longa et violentorum [!] occupatorum malicias, paucas ex eisdem percipere utilitates [ti. posset]...*”).³³ Hasonló okból adta bérbe 1285-ben személyre szólóan Tamás váci püspöknek („*Thome episcopo Waciensi et non ecclesie, vel successori eiusdem*”) egy

³¹ Csák nb. Domokostól veszi meg az érsek Barócsot, ami az érsek naszvadi udvara mellett van: „*terram suam nomine Boroch...prope nouum Naswod, curtem archiepiscopalem*” (MES I. 564–565.); IV. László Lodomérnak adományozza Ónyt, ami Szerdahely nevű birtokával szomszédos: „*terram...Ouun vocatam...commetaneam et vicinam possessioni archiepiscopali Strigoniense Zeredahel vocate...*” (MES II. 167–169.); Gopól cladja István érseknek Csátot, ahol a birtokrészcek egymásba ékelődve, „vegyesen” helyezkedtek el: „*terram suam, nomine Chath...mixtim adiacentem cum terra ecclesie Strigoniensis*”. (MES I. 384–385.)

³² Reg. Arp. 2652. sz.

³³ MES II. 370–371.

Óbuda melletti sziget felső végében lévő erődtített udvarházát és tornyát nyolc évre („*curiam muratam et terram lapideam archiepiscopatus nostri in superiori parte sive fine insule Beate Virginis iuxta veterem Budam in medio Danubii constitutas cum aliis edificiis situatis ibidem*”),³⁴ majd utána, 1294-ben a tengerdi nemeseknek, akiknek erődtítményre volt szükségük, azok Esztergomi Búcs nevű birtokáért („*vernuti hostis astucia intestinis preliis regnum Hungarie a multis temporibus sic affecit, ut incole regionis eiusdem necesse habeant in tuicionem sue substantie seu familie municiones et loca querere forciora*”).³⁵ Ebben az esetben politikai motívumot is fel lehet tételezni, ugyanis Lodomér esztergomi érsek egyik szövetségese, Tivadar fehérvári prépost is a „tengerdi nemesek” közé tartozott.³⁶ 1287-ben Lodomér odaadja Léki Paznan fiainak azok Bogdány nevű, az érsek Bars megyei birtokai közelében fekvő földjéért Gyorokot azzal az indoklással, hogy az messze van a többi birtoktól (ez éppen nem volt igaz, hiszen Gyorok mind Komárom, mind pedig Nyitra megyei uradalmához illeszkedett), és szomszédosai tiltakoztak az iktatása miatt („*eadem possessio Gyorok a terminis possessionum ecclesie distabat spacio longiori ac per nobiles regni, conterminales possessiones habentes, ipsi Gyorok vicinialiter adiacentes, nobis fuerat questio suscitata et evicta quantum ad ius vicinitatis iure municipali seu consuetudine approbata*”).³⁷ A kárpótlásként kapott földek esetében, mivel főként a szomszédos nemesek dúlták fel az érsek birtokait, kézenfekvő volt, hogy a hatalmaskodó – ezek ellentételeként a sajátjából adott – földjei az elpusztított falvak közelében terültek el.

Ugyanilyen okból volt szüksége Lodomérnak a Hont megye középső részén, ottani birtokai közelében lévő Visk várára is, hiszen ahogy a vonatkozó szakirodalom már tisztázta, egy vár birtoklása minőségileg változtatta meg egy-egy birtokkomplexum stratégiai értékét (ezért is ragaszkodott hozzá – amint az kiderült – újdonsült birtokosa).³⁸ Meg kell azonban említeni, hogy természetesen vannak olyan birtokügyletek, amelyek e szempontból a forrásanyag és a földrajzi

³⁴ MES II. 199–200.

³⁵ MES II. 353–354.

³⁶ Tivadar politikai szerepéről és származásáról l. SZÜCS 1993. 326.

³⁷ MES II. 223–224.

³⁸ CsákyOkl. 27–29.

elhelyezkedés alapján nem, vagy csak nehezen magyarázhatók meg, így például nem lehet tudni, hogy miért volt szüksége Báncsa nb. Istvánnak Esztergom megye déli részén Örsre. A vizsgált időszak folyamán a birtokszerzési stratégia is változhatott. Az 1251-ben megvásárolt Tolna megyei Csátot a magyar egyházfő 1295-ben csereként átengedi a veszprémi püspöknek.³⁹

A birtokgyarapodásokat (amelyek szinte kivétel nélkül a Felvidék nyugati részére, Pozsony, Nyitra, Komárom, Esztergom, Bars, Hont, Gömör megyék területére esnek) sokkal szemléletesebb földrajzi-topográfiai aspektusból is szemügyre venni. A vizsgált időszak végére a következő, többé-kevésbé összefüggő birtoktömbök jöttek létre. (A helynevek mögött zárójelben a megszerzésének dátuma vagy érseki birtokként való első előfordulása szerepel.)⁴⁰

Bars megye délkeleti csücskében és Esztergom megye északi részén Szodó (1257), Farnad (1283), Bogdány (1287), Ölved, Kéty (1293), Szakácsi, Udal (1297), ezek közelében, de ezektől elszakítva helyezkedik el az 1239-től birtokolt Óvár; érseki jobbágyságok vagy familiárisok birtokoltak Sárón (1271), Csekén (1287), Oroszin, Sallón (1293) és Málason (1297). E falvak közé 4 falu ékelődött be (Zseliz, Mikola, Nyír, Kural). Bars megye középső részén Császtó (1260), Borosztó és Priba (1283) mellett Csejkő, Berzence, Nempti (Németi) megszerzése jelzi az expanzió irányát, amelyeket a garamszentbenedeki apáttól foglalt el 1268 és 1272 között. Ugyanakkor 1283-ban Báncsa nb. Tamással elcserélte a Garam Sosold alatti medencéjében lévő Porosztolnokot és Lócsát. Bars megye nyugati sávján és Nyitra megye vele határos részén, zömmel a Tribecstől délre, a Zsitva két partján Pann (1229), Kér (1269), Gyarmat, Néver (1275) és Födemes (1284-ig). Területileg ide tartozik Verebély és Tild, amelyek azonban csak 1310-es évektől adathozhatóak az érsek birtokaként. A Bars megyei három uradalom-tag között jelentős nagybirtok nem volt, főként nemesek és a Hontpázmány-nemzetség kisebb birtokrészei terültek el.

³⁹ MES I. 384–385. (1251); II. 368–369. (1295)

⁴⁰ Természetesen a felsorolásban említett falvakban nemcsak az érseknek lehetett kizárólag birtokrésze. A birtokviszonyok térbeli bemutatásához l. ÁMTF I. 419. (Bars megye); II. 215., 473. (Esztergom és Gömör megye); III. 164., 396. (Hont és Komárom megye); IV. 220., 336. (Nógrád és Nyitra megye)

Komárom északi és Nyitra megye déli részén Anyala (1239 – az érsek udvarbírója kezén említik), Gúg (1245), Vásárd (1248), Udvard (1265), Barócs (1268), Naszvad (1269) és végül Nyárhíd, Gyorok, Bosmán, Lovász, Tormásköz (1295) függött össze földrajzilag majdnem teljesen, és a Szemere nemzetség és nyitrai püspök kisebb birtokait kerítették be. Ezt az előbbi tömbhöz kapcsolta 1284-ig a már említett Födemes. A terjeszkedés további lehetőségét jelentette ezek közelében Tardoskedd megszerzése (1297). Nyitra környékén is volt az érseknek két, egymással szomszédos birtoka: Cseke (1252) és Üzbeg (1292). Komárom megye keleti részén, a Duna két partján Csém (1233), Födemes (1259), Virt, Örs (1265), Szöllős (1266), Hetény (1280-ig), Béla, Billeg (1284), Lándor, Mocsa (1291) alkottak birtoktestet. Az érsek nemes jobbágysai éltek Keszin (1268) és Patyán (1291). A Nyitra megyei territóriumépítés első-sorban a Hontpázmány-nemzetség tagjai számára lehetett kifejezetten előnytelen, akiknek birtokegyüttesét kezdte körülvenni.

Kelet felé haladva a következő tömb szintén két megye (Esztergom és Hont) területébe tartozott, és a következő birtokokból jött létre: Kakat (1215), Bajta (1254), Szalka, Hort (1261), Dióspataktó (1262), Ölved, Pásztó, Börzsöny (1293) és Páld (1297). Komárom megye felé jelentett összeköttetést Muzsla (1257), Búcs (1294), Arad (1295), Szőgyén (1289). Hont megye középső részén is kezdték az érsekek „kikerekíteni” birtokaikat, ezt jelzi Bernece (1283), Szete, Kemence (1293) birtoklása, valamint Visk vár megkaparintásának sikertelen kísérlete (1296). Ezek közelében Gyerk (1274-ig) és Fegyvernek (1272) érseki *nobilis iobagiók* kezén voltak. E folyamat ismét a Hontpázmány-nemzetséget fenyegette bekerítéssel.

Nógrád megyében két birtoktest jött létre, az egyik a Börzsöny keleti oldalán Vadkert, Tereske (1255) és Hakara (1257), a másik ettől északkeleti irányba, az Ipoly jobb partján Szalatna, Verbenye és Zellő (1265). A kettő között majdnem félúton lévő Kéren már 1271 előtt az esztergomi érseknek nemes jobbági szolgálattal tartozók birtokoltak. A korszak végén nemcsak Esztergomtól, hanem az előbbi birtoktömböktől is igen távol, Gömör megye északkeleti szélén kezdett kifejlődni nagyobb uradalom Rozsnyóbánya és a hozzá tartozó Rudna 1291. évi

donatiója folytán, jöllehet pár évvel később, 1297-ben a Sajó melletti Püspökitől és Velkenyétől „megszabadultak”.

Ezek a birtokkomplexumok három nagyobb központ körül szerveződtek. A Komárom és a Nyitra megyeiek centrumának Fülöp érsek eleinte talán Udvardot szerette volna megtenni és a birtok másik részében elfoglalta a garamszent-benedeki apáttól a kolostorának 1075-ben adományozott királyi kúriát. Az apát tiltakozása után minden bizonnyal az esztergomi főpaprak meg kellett hátrálnia és a kudarc után az Udvardtól kb. 15 km-re lévő Naszvad lett az új birtokközpont.⁴¹ Az Esztergom, Bars és Hont megyei birtokok számára maga Esztergom kínálkozhatott természetes centrumnak. Ilyen lehetett a Börzsönytől keletre eső falvak számára Vadkert, legalábbis egy ízben az esztergomi érsekség vadkerti falvainak felégetését és elpusztítását említi egy oklevél.⁴² Az érseki territórium előbbi terjeszkedése, amelynek alighanem tudatos tendenciája volt más birtokok

⁴¹ *Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY.* Bp. 1992. 214. (1075); MES I. 612–613.; 613–614.: „*ac propria eorum* [ti. a garamszentbenedekieké] *curia ibidem existente*”. Knausz Nándor ezeket az okleveleket – amelyek dátuma 1276, illetve 1277 – 1268 és 1272 között keletkezettnek tette, mivel a hatalmaskodást elkövető esztergomi főpap 1272-ben meghalt és a hatalmaskodást elszenvető apát, Márton első ízben 1268-ban fordul elő a forrásokban. Györffy György az ÁMTF I. kötetében még hitelesnek fogadta el, a II–III. kötetben viszont 1312 körüli hamisítványnak tekintette (ÁMTF I. 435., 437., 463., 479., de II. 293. és III. 462.), minden bizonnyal a téves datálás mellett abból kiindulva, hogy 1312-ben, szintén a zobori konvent előtt ugyancsaknek a birtokoknak Tamás érsek általi elfoglalása miatt tiltakozott az apát egyik szerzetestársa (MES II. 656–657.). Véleményem szerint az apát udvardi *curiájának* erőszakos elfoglalását lehetséges 1268-ra tenni, ugyanis Fülöp érsek 1265 és 1268 között szerezte meg Udvard egy részét, valószínűleg azért is, mert alkalmas udvarhelynek kínálkozott (a helynév etimológiája is ezt sugallja, vö.: KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp. 1988.4 II. 100.). Ugyanakkor 1269-ben már az érsek Új-udvarát említi Naszvadon, ami Udvard közelében van (MES I. 564–565.: „*prope nouum Naswod, curtem archiepiscopalem*”), ami talán az udvardi helyett létesült a régi Naszvad mellett. Mindenesetre az még további vizsgálatokat igényel, hogy a Fülöp érsek hatalmaskodásairól szóló – két különböző hiteleshely (a sági prépostság, illetve a zobori konvent) által kiállított – oklevelek egyaránt rossz keltezésűek. E diplomákat Karácsonyi János sem sorolta a hamis vagy rossz dátumúak közé (KARÁCSONYI JÁNOS: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások ...”-kal kiegészítve] Szerk. KOSZTA LÁSZLÓ. Actas Könyvek 1. Szeged 1988.)

⁴² MES II. 285–286.: „*ratione destructionis et combustionis villarum archiepiscopatus Strigoniensis de Wadkert*” (1291).

bezárása, törvényszerűen vezetett összeütközésekhez ennek kárvallottjaival. 1293-ban a Pásztóiak az esztergomi főpap 11, 1295-ben Hontpázmány nb. Kázmér fiai pedig 15 falujában hatalmaskodtak, ezek közül több azonos volt (Bernece, Börzsöny, Farnad, Gyarmat, Kemence, Ölved, Sarló vagy Salló),⁴³ ami arra utal, hogy ezzel a birtokaikat körülvevő gyűrűt akarták pusztítani.

A birtokszerzések megyék szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Érsekek	Bars	Esztergom	Gömör	Hont	Komárom	Nógrád	Nyitra	Pozsony
Báncsa nb. István	0	2	0	0	0	1	3	0
Benedek	3	2	0	1	0	1	0	0
Türje nb. Fülöp	4	1	1	0	3	3	2	0
Kán nb. Miklós	0	0	0	0	0	0	0	0
Benedek	2	0	0	0	0	0	0	0
Lodomér	3	4 (5)	2	2 (4)	6	1	4	2

A territóriumépítéstől a középkorban elválaszthatatlan a minél kiterjedtebb família, mivel a függésbe vont személyek révén a (tartomány)úr katonai erőre, valamint az általa uralt területeken nemesi bázisra tett szert és érvényesíteni tudta befolyását.⁴⁴ A hatékony família behálózta az esetenként igen nagy területű tartományokat és biztosította azok kézben tartását, mintegy a *dominus* jelenlétét pótolta és hatalmát szimbolizálta mindenki számára a birtoktömbök akár legszélső pontjain is. Ehhez azonban legalább ugyanolyan tudatos politikára, szisztematikus „építőmunkára”, jól megválasztott stratégiára volt szükség, mint a birtokszerzések esetében.

A vizsgált időszak első szakaszából mindössze néhány familiáris fordul elő a forrásokban és ezeknek is a legtöbb esetben csak a személye ismert. Báncsa nb. István alatt: Damján és Mátyás, az előbbi két ízben, 1245-ben és 1248-ban képviselte *procurator*ként a nyitrai káptalan előtt urát annak földvásárlásaikor,⁴⁵

⁴³ MES II. 343–345. (1293); 365–368. (1295). Györffy e két családot rokonnak is tekinti, vö.: ÁMTF III. 196. és 206.

⁴⁴ A tárgyalat korszak familiaritására l. KRISTÓ 1979. 167–172., a régebbi irodalomból: SZEKFÜ GYULA: Serviensck és familiárisok. Értekezések a történeti tudományok köréből XXXIII/3. Bp. 1912.; BÓNIS GYÖRGY: Hűbériség és rendiség a magyar jogban. Kolozsvár 1947. 150–200.

⁴⁵ MES I. 360., 375.

az utóbbi mint *officialis* 1251-ben az érsek egyik szőlőművesének gyilkosát idéztette a király elé, majd egyezett meg vele, szintén a nyitrai káptalan jelenlétében.⁴⁶ Benedek korában: Iván és Lukács ispánok, akik közül Iván az esztergomi keresztes konvent előtt *dominusa* nevében állapodott meg a letkési csónakosokkal Hort föld birtoklásáról.⁴⁷ Őt talán azonosítani lehet azzal az Ivánnal, aki a tatárjárás során Benedeket (akkor kalocsai érseket és királyi kancellárt) kísérte, többek között a tengerpart felé való menekülésekor, 1247 és 1252 között pedig tárnokmestere volt („*Ivan magistri tavernicorum ... Benedicti ... archiepiscopi Colocensis*”),⁴⁸ tehát igen régi kapcsolat volt közöttük. Az adatok tanúsága szerint Valkó megyében volt birtokos, ez azonban nem zárja ki, hogy ezektől igencsak távol, az ország északnyugati részében teljesítsen szolgálatot, erre a jelenségre alább lehet majd példát találni. Lukács pedig *procurator* minőségben megint csak egy birtok adásvételnél járt el az érsek helyett.⁴⁹

Türje nb. Fülöp érseksége idején szerepel az oklevelek által *officialis*nak titulált Levos, aki 1270-ben a főpap és Domonkos sárosi ispán közötti birtokperben látta el az előbbi képviselőt.⁵⁰ A következő esztendőben rokonának 10 márka ezüstért eladta a Bars megyei Kér nevű birtokát, ami ugyan az ő vásárolt birtoka volt, mégis az érsek csak úgy adta *consensus*át az ügyletnek, hogy a vásárló köteles mint az esztergomi egyház nemes jobbágya szolgálni, ellenkező esetben az említett összeget a jobbágyoknak vagy neki vissza kell fizetnie.⁵¹ Egy későbbi, Anjou-kori adat szerint V. István neki érdemeiért adta a Hont megyei Fegyverneket, amit unokaöccsei 1324-ben a többi sárói érseki nemes jobbággy beleegyezésével ruházták át.⁵² Ezekből a tényekből az állapítható meg, hogy Levos valószínűleg közsabad vagy nemes lehetett (alkalmasint a Sáróiak egyike), aki az

⁴⁶ MES I. 386–387.

⁴⁷ MES I. 460–462.

⁴⁸ TADE SMČIKLAS: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae II–XIV. Zagreb 1904–1934. (a továbbiakban: SMČ.) IV. 288–289., a tárnokmesterségére: W. VII. 241. (innen az idézet is), valamint SMČ. IV. 539–540., továbbá UDVARDY JÓZSEF: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln 1991. 134–144.

⁴⁹ MES I. 445–446.

⁵⁰ MES I. 572., 572–573.

⁵¹ MES I. 589.

⁵² MES III. 46.

egyház *nobilis iobagionis* közé állva elvesztette korábbi, szabad jogállását, sőt földjét is. IV. Béla király halála után e kötött jogállásból fiával, Sárói Domonkossal, továbbá más szolgálatonépekkel együtt igyekezett is megszabadulni, és azt állították magukról, hogy országos nemesek, de Fülöp kérésére az új király, V. István visszahelyezte őket előbbi állapotukba, helyreállítva az érsek *palatinus*ának joghatóságát is.⁵³ Mindenesetre az nem az első ilyen eset volt az esztergomi egyház népeinél: 1255-ben a Nógrád, Hont és Gömör vármegyék részére tartott váci gyűlésen IV. Béla király Benedek érsek bejelentése alapján három Nógrád megyei nemest bízott meg harcoló nemes jobbágyok és más szolgálatonépek felkutatásával, akik négy személyt vissza is vi(te)ttek Vadkertre.⁵⁴

Az eddigiekhez képest Lodomér érsek familiájáról sokkal bővebben maradtak fenn adatok. Elsőként Pasca nevű officialisa bukkan fel, aki 1280-ban az érsek nevében a hatvani nemesekkel cserél birtokot az esztergom kereszteseknél. Minden bizonnyal az ő fiait említi egy datálatlan (1288-ban vagy 1289-ben keletkezhetett) oklevél, amely szerint Csekei Pascának, az esztergomi érsekség jobbágyának fiai („*filii Pasce de Cheke, iobagionis archiepiscopatus Strigoniensis*”), Ylarius és Pál, nővérük: Anna – Sárói Lukács ispán fia Lukács özvegye – nevében megegyeztek Lukács unokaöccseivel, Sárói Amadé (*Homodeus*) fiaival, Péterrel és Miklóssal Anna hitbéréről és jegyajándékáról.⁵⁵

1294 körül Csekei Pasca fia Pál a Málasiakkal együtt eladta Málason lévő részüket, amely Pál birtokába ékelődött be („*a parte ... meridionali, occidentali et septemtrionali ... Pauli filii Paska de Malus viciniatur*”).⁵⁶ Mivel Málás és Cseke határosak, így a két Pál azonosnak tekinthető. Esetleg az ő fivére az a Malun-i Paska ispán fia László, aki 1292 táján a pécsi káptalan előtt sokadmagával esztergomi vámok ügyében tanúskodott.⁵⁷ Sőt egy további adatból, amely szerint

⁵³ MES 603–604. Az egyházi nemesek helyzetéről l. még: BOLLA ILONA: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp. 1998. 194–195.

⁵⁴ MES I. 422–424.

⁵⁵ Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Szerk. NAGY IVÁN, PAUR IVÁN, RÁTH KÁROLY, IPOLYI ARNOLD, VÉGHELY DEZSŐ. I–VIII. Győr–Bp. 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VIII. 257–258.

⁵⁶ W. XII. 562–563.

⁵⁷ W. X. 106–108.

Sárói Amadé ispán fiai és Lukács ispán fiai közösen adják el a Hont megyei Gyerkit,⁵⁸ megkockáztatható az a feltevés is, hogy az itt és fentebb, Benedek érseknél említett Lukács egy személy. Ez időrendileg is megállja a helyét, mert 1255-ben előfordul egy bizonyos Sárói Lukács, Benedek érsek Lukács nevű embere pedig 1257-ben.⁵⁹ Ezt támaszthatja alá még az is, hogy fiai közösen birtokoltak földet Sárói Amadé fiaival, és mind a két család rokoni kapcsolatba hozható Csekei Pascával, aki az érsek familiárisa. Az pedig éppen nem volt ebben a korszakban kirívó dolog, hogy kisnemesi-köznemesi nemzetségek, illetve rokonságok egésze vagy több tagja vállalt ugyanannál az úrnál szolgálatot, s amint az alábbiakból kiderül, Fülöp érsek officiálisa, Levos is Sárói volt. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy 1284-ben Becsegergely nb. Léli János fiai azért kapták-e vissza a tizedtartozás fejében az érseknek ítélt Szeg birtokuk felét Lodomértól, mert esetleg számított rájuk a familiájában.⁶⁰

1284-től említik a források Vázsony nb. Mencshelyi Buza fia Móric *officialist*, akinek pályája viszonylag jól rekonstruálható a személyére vonatkozó mintegy tucatnyi oklevél alapján. Ebben az esztendőben Erzsébet királyné, akinek és férjének gyerekkorától kezdve Móric a szolgálatában állt, a Veszprém megyei Barlagon a királynéi szakácsok egykori földjét adományozta neki. E *donatiót* 1284-ben az uralkodó is megismételte, s a diploma megnevezte Móric tisztségét („comes Mauricius officialis ... Lodomerii archiepiscopi Strigoniensis”) és felsorolta örököseit is (*heredibus*), Miklóst, Domonkost és Pétert.⁶¹ Egy évvel később apósától, Szécs nb. Mikótól 50 márka ezüstért megvásárolta annak Komárom megyei Hetényben lévő részét.⁶² 1290-ben ismét a királynétól kap birtokot: az erről szóló oklevél *narratiója* szerint azért nyerte el a Zala megyei Alörsöt (ami eredetileg a királynéi tárnokoké volt), mert segítségére volt, amikor férje Nyulak-

⁵⁸ W. IX. 103–104.

⁵⁹ 1255: W. VII. 401.; 1257: MES I. 445–446.

⁶⁰ MES II. 175–176.; a Léliciek származásáról l.: KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Reprint. Bp. 1995. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1995.) 242.

⁶¹ MES II. 188–189.; Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk. NAGY IMRE, VÉGHÉLY DEZSŐ, NAGY GYULA. I. Bp. 1886. 93–95.

⁶² MES II. 194–196.

szigeti fogságából szabadulva Esztergomba ment.⁶³ Érseki *officialis*ként részt vesz egy esztergomi polgár adósságainak rendezésében, majd ura nevében annak a Hont-Pázmány nb. Pásztóiakkal (1293), Palástiakkal (1295) és a szintén Hont-Pázmány nb. Kázmér fiaival (1295) folytatott pereiben működött közre.⁶⁴ A szolgálatok jutalma itt sem maradhatott el: Lodomértól 1292-ben a Zala megyei Henye földet kapja meg, amit ő IV. Béla királytól kapott személyére szólóan (*„personae nostrae, non dignitati”*). Ez oklevélből kiderül még, hogy az adomány nemcsak a Veszprém megyei Mencshelyi Móríc ispánnak szól, hanem Monoszlói Saul fia Gergely mesternek is, akik az érsek vérrokonai⁶⁵ (egy további adat szerint Gergely ez utóbbi *neposa*, unokatestvére).⁶⁶

Ez a família megszervezésének fontos körülményére irányítja a figyelmet: legrégibbi szerviensei talán egyházi pályája kezdeti időszakától kezdve mellette állhattak. Ugyanez a Móríc lehetett az az *officialis*, aki 1278-ban a királytól visszakapta a Bihar megyei Mezőtarcsát, amelyeket Lodomér még mint váradi püspök adott neki (valamint tisztársának, Andrásnak) szolgálatai fejében.⁶⁷ Tehát első familiárisait onnan választotta, ahol ő is biztos ismeretekkel rendelkezett: rokonságából,⁶⁸ illetve szűkebb pátriájából. Területileg ide kapcsolódnak a

⁶³ HO IV. 72–73. A *narratio*ban említett esemény 1287-ben történt (vö. Kun László emlékezete. Összeállította KRISTÓ GYULA. Szeged 1994. 37. és SZÜCS 1993. 316.).

⁶⁴ MES II. 338–339. és 342–344. Györffy György a *genus*ba tartozóknak tekinti a Pásztóiakat (ÁMTF III. 206., 232.), KARÁCSONYI 1995. 635–692. viszont nem sorolja fel őket a Hontpázmányok között; Palásthy I. 25–26.; MES II. 365–368.

⁶⁵ GEORGIUS FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Budae 1829–1844. (a továbbiakban: F.) VI. 1. 226–227.: „*comitis Mauriti de Menchel de comitatu Vesprimiensi et magistri Gregorii filii comitis Pauli de Monoszló, consanguineorum nostrorum*”. Fejér György kiadásában ugyan Pál szerepel, de ezt már Knauz emendálja (MES. II. 336.) az alább idézendő oklevél alapján. A „*consanguineus*” *terminus technicus* középkori ’vérrokon’ jelentésére Magyarországon l. A magyarországi középkori latinság szótára. Lexicon latinitatis medii aevi Hungariae II. Szerk. BORONKAI IVÁN. Bp. 1991. 314–315.

⁶⁶ HO V. 84.

⁶⁷ W. IV. 98.

⁶⁸ Lodomér érsek származásáról megoszlott a századforduló kutatóinak véleménye. Lodomér első biográfusa, Knauz Nándor (MES II. 100.) Monoszló, KARÁCSONYI 1995. 1044–1045. pedig Vázsony nembelinek tartja. Mint fentebb látható volt, a kérdéses oklevél két különböző *genus*hoz tartozó személy vérrokonának nevezi őt (Mencshelyi Móríc, akiről már forrásból tudható, hogy Vázsony nembeli, és Monoszló nembeli Gergely). Amennyiben ez az adat nem téves, akkor a két

Mencshely, Vázsony és Monoszló szomszédságában lévő Nyevig faluban élő, 1285-ben nemesített királyi udvarnok-jobbágyok, akiknek egy része Lodomér szerviense volt, egy személy pedig Colinus veszprémi főesperesé, IV. László *specialis notarius*áé.⁶⁹ Egyszer fordulnak csak elő az érsek sallói jobbágyai, akik közül 1297-ben említik Wana fia Jakabot és Miklóst, akik 4 márkáért Ködmálasi Miklós fia Sebestyéntől egy ekényi földet vásároltak.⁷⁰

Az idáig számba vett elszórt adatoknál a magyar egyházfő családjáról összefüggőbb képet ad az esztergomi káptalan egy 1291-ben kelt diplomája,⁷¹ mivel nyolc szerviensét ugyanazon ügy kapcsán sorolja fel és ezentúl valamennyire tájékoztat azok hierarchiájáról is, ezenkívül szerencsére e személyek közül jó néhányval kapcsolatban egyéb információk is rendelkezésre állnak. Maga az oklevél egy pozsonyi várjobbágnak az osztrák hadjárat előtt a pozsonyi Szent Szalvátor-egyház javára tett végrendelezését tanúsítja. A *fassiót* részben egyháziak, részben pedig Lodomér e hadjáratból visszatérő szerviensei („*servientes eiusdem...archiepiscopi, nuper de exercito regio de Theotonia revertentes*”) végezték, név szerint Ajkai András, az érseki udvar *palatinusa*, Mencshelyi Mihály, a kenyéradók mestere (*magister paniferorum*), Fulkus fia István ispán, Kis Lukács,

---

nemzetség közös őssel rendelkezik. Ezt a megoldást javasolta WERTNER MÓR is (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Temesvár 1892. 384.), aki több ágat különböztet meg a Vázsony nemzetségen belül: Atyusz (Ochuz) bánét, a Monoszlóit (Gergellyel és Lodomérral), a Mencshelyit (Móriccal) és a Vázsonyit. A probléma áthidalható azzal is, hogyha feltesszük, hogy az Árpád-kor végén egyidőben két Monoszló-rokonság létezett, az egyik a délvidéken volt birtokos és bárók sorát adta a magyar történelemben, a névadója Szlavóniában a Körös megyei Monoszló (vö. KARÁCSONYI 1995. 834–841.), a másik pedig sokkal szerényebb egzisztenciájú nemesi *generatio*, amely Zala és Veszprém megyék területén volt honos és nevét a balatonfelvidéki, Köveskál melletti Monoszlóról kapta. Ez a Monoszló egyébként Vázsony és Mencshely közelében van, Lodomér itteni illetőségét az is erősíti, hogy egyházi pályafutását és tanulmányait Veszprémben kezdte meg, ahol 1257 és 1260 között volt éneklőkanonok (Vö. BÉKEFI REMIG: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp. 1910. 179.).

⁶⁹ Reg. Arp. 3354. sz.

⁷⁰ HO VIII. 369–370.

⁷¹ MES II. 296–297.

Cephas mester, Sukod fia László ispán, (Esztergom-)Felhévízi Szórád és Albert esztergomi polgár.⁷²

A névsorból az első három ismerhető meg jobban további adatok alapján. Ajkai András, aki méltósága miatt a birtokszervezet és família első emberének tekinthető, 1297-ben az érsek és a Nógrád megyei Szegiek birtokcseréjében vett részt.⁷³ András is Lodomér családjának *comprovincialisa* volt, miként Móric, és hasonlóképpen egy kisnemesi nemzetség (az Ajka-nemzetség Zsadányi ágának) a tagja volt.⁷⁴ Ugyanezt lehet elmondani Mencshelyi Mihályról is, akinek tisztségéhez valószínűleg az érseki udvartartás élelmiszerekkel való ellátásának felügyelete tartozott és nagyjából megfeleltethet az asztalnokmesteri (*magister dapiferorum*) *dignitas*nak. Fiai és Móric még 1317-ben is szomszédok, és nem lehet kizárni, hogy rokoni kapcsolatban is lehettek.⁷⁵ Teljesen más úton lett a harmadikként szereplő Fulkus fia István az érsek szerviense. Ő és rokonai a komáromi vár Patya falubeli jobbágysai voltak, akiket IV. László király érdemeikért nemesített, azonban ők „érezve az esztergomi egyház szeretetét, megfontolva ezen egyház *libertas*ának kiváltságos voltát és látva, hogy ebben a békétlen időszakban a gonosztevők zaklatásaitól saját erejükből magukat megvédelmezni nem képesek...” („*sencientes dulcedinem sacrosancte Strigoniensis ecclesie ... et considerantes prerogativam libertatis eiusdem ecclesie, videntes eciam in hoc tempore impacato a malefactorum insultibus propria virtute se non posse defensare...*”), ezért az uralkodó engedélyével 1284-ben öröklött, szerzett és vásárolt birtokaikkal és mindenféle kiváltságukkal együtt („*cum suis... possessionibus hereditariis, empticiis, acquisitis et quolibet titulo possessis per eosdem litteris, privilegiis personalibus et*

⁷² MES II. 296.: „*Andream nobilem de Ayka, palatinum curie... Lodomerii Strigoniensis archiepiscopi, Mychaelem de Menchel magistrum paniferorum, comitem Stephanum filium Fulkus, Lukach parvum, magistrum Cephas, comitem Ladizlaum filium Sukod, Zoerardum de Calidis Aquis, Albertum civem Strigoniensem*”.

⁷³ MES II. 411–412.

⁷⁴ Az Ajka-nemzetségről és Andrásról I. KARÁCSONYI 1995. 93–104.

⁷⁵ Egy földvásárlás kapcsán 1292-ben említik Mihályt mint Ipoly (Ipolitus) fiát, testvérével, Sebestyénnel együtt (MES II. 322–326.), 1317-ben pedig Mencshelyi Ipoly fiai Sebestyén és Márk nem jelentek meg Mencshelyi Buza fia Móric birtokának határjárásán (Df. 200096.; Anjou-kori Oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia IV. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged 1995. 466. és 474. sz.)

realibus, libertatibus, iuribus, rationibus et instrumentis”) az esztergomi egyház nemes jobbágysai közé álltak („*in numerum et cetum nobilium iobagionum ecclesie ... Strigoniensis*”).⁷⁶

Mindezek alapján jól körvonalazható Lodomér érsek famíliaépítő törekvése. Legfőbb bizalmasai azokból a Veszprém megye déli és Zala megye ezzel határos részén birtokos köznemesi családokból (Ajka, Vázsony nembeliek) kerültek ki, amelyeket ő feltehetően a szülőföldjéről ismert, ezek töltötték be a legfőbb tisztségeket (*palatinus, magister paniferorum*), ők álltak a szerviensek hierarchiájának élén (a fentebb tárgyalt oklevélben található névsor sem véletlenül kezdődik velük). Előfordulhatott, hogy ezek egyike-másika az uralkodó család szolgálatában is állt, mint Mencshelyi Móric. Ugyanakkor feltűnő, hogy Móric, aki a legrégebben szolgált Lodomért, akinek kétséget kizáróan valamilyen fokú rokona volt, – a familiárisok közül egyedül – adományt is kap *dominus*ától, holott semmilyen tisztséget nem töltött be az esztergomi főpapról. Talán e mögött azt lehet keresni, hogy az ő szintjén az érsekhez való személyes kapcsolódás mintegy szövetségi és nem „alkalmazotti” volt már. 1293-ban Marcell alországbíró ítéletlevelében előfordul Móric egyik szerviense is, Oroszi Iván, akitől Pásztói Miklós egyéb értékei mellett 15 márkát is elvett, ami az érseké volt és az érintett éppen neki vitt.⁷⁷ Bár egyetlen adatból merész dolog messzemenő következtetéseket levonni, de elképzelhető, hogy egyfelől volt az érseki udvarszervezet, differenciált *dignitas*okkal, ezek alá tagolódnak birtokokkal és népekkel; másfelől pedig Lodomér legrégebb híve és annak famíliaja; mindkettőt a magyar egyházfő személye kapcsolta össze csupán (még ha esetleg a két Mencshelyi – Miklós az előbbi szervezet vezető tisztségében, Móric a másiknak az élén – rokon is volt). A Lodomér előtti érsekeknél nincs nyoma ehhez hasonló személyes, rokoni szálakkal is átszőtt familiárisi felső rétegnek, de ilyen létezését kategorikusan nem lehet kizárni. (Esetleg Benedek és Iván kapcsolatát lehetne ide sorolni,

⁷⁶ MES II. 177–178.

⁷⁷ MES II. 342–344.: „*receptione duorum equorum servientis comitis Mauricii, Ivan de Vruzy, pellium ulpinarum, arcus et pharetre et quindecim marcarum, que erat pecunia domini archiepiscopi et eidem deferebat per eundem [ti. Pásztói István fia] Nicolaum*”.

de az adatokból csak annyi tételezhető fel, hogy Iván urát követte, annak esztergomi érsekké választása után is.)

A família második csoportjába az érseki falvak, földek közelében birtokos köznemesi-kisnemesi családok tartoztak, mint pl. Csekei Pasca vagy esetleg Becsegergely nb. Léli Lőrinc, és amennyiben a fentebbi azonosítás megállja a helyét, Sárói Lukács.

A harmadik kategóriát pedig a harcoló nemes jobbágyság alkották, például a vadkertiek, ezek száma főleg várjobbágy-közösségeknek az uralkodó által történt átengedésével gyarapodott: 1291-ben a pozsonyi vár karcsai, 1292-ben dobrogazi jobbágyságai királyi engedéllyel, birtokaikkal és rokonságukkal egyetemben az érsekhez kerültek.⁷⁸ Itt is megjelenik az esztergomi egyház népeit illető *libertas*nak a többenél előnyösebb volta, valamint várjobbágy-családok elszegényedése, mint az egyházi nemesek közé állás motívuma.⁷⁹ Megjegyzendő, hogy a várjobbágyság tartományúri szolgálatba kényszerülése az Árpád-kor utolsó évtizedeinek általános jelensége.⁸⁰ Az ilyen jobbágyság igen értékesek voltak az érsek számára, hiszen ezek egyrészt fegyverforgatókat, másként a birtokigazgatásban hasznosítható embereket jelentettek. Ez ad magyarázatot arra, hogy amikor Lodomer 1297-ben Velkenyét és Püspökit Udala és Szakácsra elcserélte Rátót nb. Domokossal, nem mondott le az előbbi két birtok között fekvő Tarhonyáról és az ott élő érseki jobbágyságról, akik tizedszedői voltak („*salva quadam particula terre Torhona vocate prefatarum Welkena et Pyspuky possessionum terminis non inclusa, in qua ... iobagiones archiepiscopales et ... Lodomerii ... decimatores, residentiam nunc faciunt generalem*”).⁸¹ Az még további vizsgálatot igényel, hogy a

---

⁷⁸ MES II. 298., 328.

⁷⁹ MES II. 348–349.: a dobrogaziakról írja a pozsonyi káptalan oklevelé 1293-ban, hogy ők „*per... Lodomerium ... archiepiscopum Strigoniensem, dominum ipsorum, in maiorem libertatem volentes se transferre*”, és elszegényedésük miatt öröklött szántóföldjeikből 8 holdnyt Szentgyörgyi Jakabnak 4 dénár-márkáért eladtak. Figyelemre méltó, hogy itt már elő sem kerül, hogy, mivel pozsonyi várjobbágyság voltak, az érsek mellett a király engedélye is kellett.

⁸⁰ ZSOLDOS ATTILA: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26. Bp. 1999. 160–161.

⁸¹ MES II. 413–415. Velkenye és Püspöki (tehát Tarhonya szomszédosai) 1263-ban is a tizedszedés helyi központja voltak, ugyanis a görögöi királyi uradalom számára beszédett dicsőítő éneknek felbecsülését a királyi oklevél Velkenyéről Pál érseki káplánra és Püspökiéből Mátyás

família ezen elemeinek viszonylagos bősége jelentett-e előnyt a tartományurakkal való versenytüdbában, és ha igen, milyen mértékben.

Ez utóbbi két kategória között átmenetet képezhetnek azok a nemesi családok, akik az esztergomi egyház népei közé álltak vagy kényszerültek be mint *nobilis iobagio exercituans* (pl. sárói Levos és a pátyai nemesített várjobbágyok). Ez kiváltsága volt az érseknek, amit 1262-ben IV. Béla megerősített.⁸² Ide sorolhatók a nyevegi udvarnok-jobbágyok, akik nemesítésük előtt, tehát még királyi *propriusok*ként lettek Lodomér szerviensei. Említésre méltó, hogy a fegyveres szolgálatot ellátók között egy esztergomi polgár is akadt, ami a székváros lakossága és az érsek közötti intenzív kapcsolatra utal, és ide vonható Móric *officialis* közreműködése választott bíróként egy esztergomi polgár tartozásának rendezésében.⁸³

Az érseki familiárisok birtokaik megoszlása szerint három csoportba oszthatók: Veszprém és Zala megyei illetőségűek (Vázsony nb. Mencshelyiek, Ajka nb. Ajkaiak, Nyevegiek), Bars megyeiek (sáróiak, csekeiek, sallóiak, oroszok), illetve Komárom és Pozsony megyeiek (patyai, karcsai, doborgazi várjobbágyok), ez utóbbiak az 1290-es évek elején kerültek az érsek szolgálatába, amiből talán egy Pozsony megyei terjeszkedés tervére is lehet következtetni.

Az érsekek az uradalomépítésben nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a *territorium* ne csak földrajzilag legyen többé-kevésbé összefüggő, hanem jogigazgatási egységet is képezzen. Ennek legfontosabb lépése az adózási mellett a bírói mentességet jelentő *immunitas* megszerzése volt, amit IV. Béla király 1262. évi, az esztergomi érsekség kiváltságait megerősítő oklevelében biztosított a mindenkori esztergomi érsek számára. (Ez a szövegben az előjogok sorában az

---

mesterre bízta, akik akkor éppen Gömör megyében tartózkodtak (MES I. 496–497.).

⁸² MES I. 473–475.: „*nobiles regni nostri ipsi ecclesie Strigoniensi possessiones suas, viventes et morientes, sine requisicione regie maiestatis ulteriori, donare et legare possunt, sine preiudicio tamen possessionum suorum proximorum et se subicere ad serviendum more nobilium exercituantium aliorum, salvo eo, quod udvornici et tawernici ac ceteri servilis condicionis homines regie et reginali maiestati subiacentes et ad certa servicia deputati, hoc facere non possunt, nisi supra eo per successores reges requisicio et privilegialis concessio specialis de novo habetur*”.

⁸³ MES II. 311–312.

első helyre került.)⁸⁴ Ez még a várható jövedelmeknél is fontosabb volt, így 1261-ben Benedek érsek a káptalanja Jenő nevű birtokát az ott élő *libertinusok*kal elcserélte a királlyal Szalkáért, amelynek jövedelméből évi 20 márkát átengedett a káptalannak, de kikötötte, hogy a joghatóság őt vagy embereit illeti („*iudicium vero tam in spiritualibus, quam in temporalibus archiepiscopus, vel is, quem pro tempore constituerit, exercere possit et debeat in eadem*”).⁸⁵ Nem véletlen, hogy mind Sárói Levasék lázadása (1270) után, mind pedig az egyházi familiába fogadásnál az érsek vagy a *palatinusa* kizárólagos bírói illetékességét hangsúlyozzák.⁸⁶ Az örökös ispáni cím megszerzése révén⁸⁷ az érsek Esztergom megye világi közigazgatási hatalma is lettek.

A birtokkomplexumon belül ennek megfelelően külön, hierarchizált „apparátus” alakult ki, ebből a *palatinus* és a *magister paniferorum* fordul elő az ide vonatkozó forrásanyagban.⁸⁸ (Az 1262. évi privilégiumban említett *iudex curie* és *terrestris comes* létezésére nincsen nyom, lehet, hogy a királyi oklevél csak általánosságban fogalmazott és az érseki birtokigazgatásnak e főbb tisztségei a kiadás időpontjára már megszilárdultak.)

Az érsek uradalmi, valamint familiárisainak és nemes jobbágyainak birtokai között két esetben lehet szoros összefüggést felfedezni. Egyrészt a Bars és Hont megye déli csücskében kialakult birtoktömbnél, ahol majdnem tökéletes félkörben veszik körbe azok falvait a Garam és az Ipoly alsó szakaszánál (Cseke–Salló–

⁸⁴ MES I. 473–475.: „*nullus iudicum curie nostre, vel palatinorum regni nostri, seu quicunque comites, vel iudices, quocunque nomine nominentur, populos ecclesie Strigoniensis, condicionarios et nobiles suos universos iudicare valeat vel presumat; sed eiusdem ecclesie Strigoniensis iudices videlicet palatinus suus, vel iudices curie sue, aut terrestris comes per archiepiscopum deputati, in omnibus causis et causarum articulis iudicabunt*”.

⁸⁵ MES I. 462. (1261)

⁸⁶ MES I. 603–604.: V. István király ítéletében „*...eundem Strigoniensem ecclesiam dignitatem palatinatus habere et auctoritatem iudicandi super omnes nobiles ecclesie sue in quibuslibet causis et causarum articulis, infideles nobiles ulcissendi, fures vel latrones suspendendi, si in ipsius territorio deprehensi fuerint...*” (1272); a karcsaiak egyházi nemessé tételénél: „*...[a karcsaiak] nullius iudicis iudicio astare teneantur, nisi nostro iudicio, vel palatini curie nostre...*” (1291).

⁸⁷ MES I. 576. V. István király apja lelki üdvéért „*comitatum Strigoniensem... Phylippo archiepiscopo Strigoniensi et archiepiscopatu suo...*” adományozta. Ezután az esztergomi érsek „*sancte Strigoniensis ecclesie archiepiscopus*” címe „*et comes perpetuus loci eiusdem*” formulával egészült ki.

⁸⁸ MES II. 296–297., 322–326., 411–412.

Sáró–Oroszi–Fegyvernek–Gyerk), mintegy védelmi gyűrűt vonva azok körül. Másrészt pedig Komárom és Pozsony megyékben, a Duna mentén, az előbbinél sokkal „lazább” láncot alkotva, nagyjából Füzitő és Somorja között (Patya–Kesz–Szei–Szei és Lél–Karcsa–Doborgaz), talán egy nyugati irányú expanzió támogatására.

Az eddigieket összefoglalva megállapítható, hogy az Árpád-kor utolsó évtizedeinek magyar érsekei legalább akkora tudatossággal foglalkoztak birtokaik, szervienseik számának gyarapításával és megszervezésével, mint egyházfői, főpapi tisztségeikből fakadó kötelezettségeikkel. Ebben pedig minden bizonnyal környezetükhöz, jelen esetben a mind hatalmasabbá, a korszak végére tartományurakká váló bárókhoz lettek hasonlóak, mintegy alkalmazkodva a kor viszonyaihoz, ami részben a stratégiájukon, részben pedig módszereiken is lemérhető.